

УДК 1:14:140; 2:2-65

Михайло Бабій

Віротерпимість, свобода совісті та свобода релігії й віросповідань в період становлення й утвердження християнства

Анотація. Автор досліджує процес становлення і утвердження християнського розуміння свободи совісті і свободи релігії та віротерпимості. При цьому він спирається на здобутки грецької і грецько-римської традиції тлумачення свободи совісті. На добу пізньої античності припадає час організаційного оформлення і зміцнення нової релігії - християнства. Характеризуючи цей період, автор констатує наявність розмаїття культів і сект, в яких вшановувалися чужоземні боги (зокрема, єгипетські та іранські). В цій ситуації окремі індивіди вільно вибирали свою віру і задовольняли особисту потребу в духовному зв'язку з богом чи богами. На фоні падіння авторитету стародавніх античних релігій, появи та укріплення культу імператора християни домагаються визнання з боку влади, урівнення в правах.

Зрештою християнство здобуває статус державної релігії. В цей час відбувалося формування нової релігійної парадигми, яка могла б постати фактором поліетнічного, різноплем'яного чи різномовного об'єднання населення Римської імперії. Помітною стала тенденція зростання інтересу до монотейстичної, зокрема іудейської, релігії: давньому політеїзму була протипоставлена ідея єдиного і всюдисущого Бога.

Стаття розкриває особливості християнського розуміння свободи, в основі якої лежить внутрішня особистісна духовна сво-

бода, подарована Богом. Християнство вперше сформулювало ідею свободи релігійної совісті як свободу вибору релігії.

Крім індивідуального виміру свободи совісті, християнство актуалізувало спільнотне право на свободу віровизнання, свободу зовнішнього сповідання релігії, виконання культових дій. При цьому воно теоретично обґрунтовувало ці права і практично вимагало його дотримання від влади. Легітимізацією утвердження принципу свободи релігійної совісті постає Міланський едикт 313 року, в результаті якого формується союз християнської церкви та держави, а також конституалізація християнської церкви як державної. Це спровокувало переслідування на релігійному ґрунті і боротьбу різних течій як всередині самого християнства, так і за його межами за право на свободу релігії, вільне виявлення своїх релігійних переконань.

Християнство істотно вплинуло на еволюцію уявлень про свободу совісті, ставши смисловим ядром сучасного її розуміння. Разом з тим раннє християнство виявилось тією силою, яке в боротьбі за своє утвердження неодноразово зазнавало утисків, але й саме вдавалось до переслідувань інакомислячих, виявляючи нетерпимість до інших світоглядів та релігій.

Ключові слова: раннє християнство, релігійна свобода, Міланський едикт, Тертуліан, Константин, державна релігія, свобода віровизнання, свобода церкви.

Mykhailo Babii

Religious Tolerance, Freedom of Conscience, Freedom of Religion and Belief in the period of Establishment of Christianity

Abstract. The author examines the process of the establishment of the Christian understanding of freedom of conscience and freedom of religion and tolerance. In doing so, he draws on the achievements of the Greek and Greek-Roman traditions of interpreting freedom of conscience. The time of late antiquity accounts for the time of organizational establishment and strengthening of the new religion - Christianity. The author describing this period notes the presence of a variety of cults and sects in which foreign gods (in particular, Egyptian and Iranian) were worshiped. In this situation, individuals were free to choose their faith and satisfy their personal need for a spiritual connection with God or gods. Against the background of the fall of the authority of ancient religions, the emergence and strengthening of the Emperor cult Christians seek recognition by the authorities, the equation of rights. After all, Christianity becomes a state religion. At this time, a new religious paradigm was emerging that could be a factor in the multi-ethnic, multi-tribal, or multi-lingual unity of the Roman Empire. The tendency of growing interest in monotheistic, in particular Jewish, religion became noticeable: the idea of one and all-pervading God was opposed to ancient polytheism.

The article reveals the peculiarities of the Christian understanding of freedom, which underlies the inner personal spiritual freedom bestowed by God. Christianity first formulated the idea of freedom of religious conscience as the freedom to choose religion. In addition to the individual dimension of freedom of conscience, Christianity has actualized the community's right to freedom of religion, freedom of outside religion, and worship. At the same time, it theoretically substantiated these rights and practically required its observance by the authorities.

The legitimacy of the affirmation of the principle of freedom of religious conscience is

the Milan edict of 313. It opened the union of the Christian church and the state, as well as the constitutionalization of the Christian church as a state church. This provoked persecution on religious grounds and the struggle of different movements, both within Christianity and beyond, for the right to freedom of religion, the free expression of their religious beliefs.

Christianity significantly influenced the evolution of ideas about freedom of conscience, becoming the semantic nucleus of its modern understanding. However, early Christianity proved to be a force that, in the struggle for its claim, was repeatedly harassed, but also resorted to the persecution of dissenters, showing intolerance to other worldviews and religions.

Keywords: Early Christianity, Religious freedom, Milan edict, Tertullian, Constantine, State religion, Freedom of the church.

Постановка проблеми та ступінь її дослідження. Генезис свободи совісті як одного з найважливіших видів і компонентів свободи взагалі є надзвичайно складним і суперечливим процесом, оскільки заторкує глибинні пласти життя людей, їх свідомості, волі й совісті. Витоки свободи совісті і віросповідання, її еволюції варто розглядати в контексті історичного розвитку ідеї свободи взагалі, а також історіософського осмислення означеного процесу в нероздільному зв'язку із становленням людини, формуванням її як особистості. І тут особливу роль відіграє християнство, яке постає не тільки історичним, але й актуальним етапом самоусвідомлення людства. Саме в християнстві закладені базові поняття і цінності, якими визначається сучасне ставлення до свободи релігії.

Понад дві тисячі років в рамках християнства людство формулює, узагальнює,

текстує своє ставлення до свободи совісті та релігійної свободи. В існуючій множинності підходів виділяється два основних: апологетичний та критичний. Автор, спираючись на доступні джерела, пропонує зважений науковий аналіз окреслених явищ та їх інтерпретацію, визначаючи мету свого дослідження як академічне розкриття природи, суті, відмінних рис християнського розуміння свободи совісті, свободи релігії і віротерпимості.

Основний виклад. Християнство запропонувало людству нову систему ціннісних орієнтацій, нову матрицю світоглядних імперативів, потіснило ідолів заради ідеалів, санкціонувало прояв індивідуальності в індивіді та його свободу [Див.: Клебанов 1989: 15]. Воно піднесло людську душу «над царством земним», значу увагу зорієнтувало на людську особистість, її свободу: призначення і гідність людини вбачало в її покликанні бути вільною «співпрацівницею» Бога [Див. Бердяев 1989: 335 – 336].

Апостол Павло у своїх Посланнях обґрунтував різновид свободи, який не мав відношення до політики. Це - внутрішня особистісна духовна свобода, що виявляє «незалежність від зовнішніх природних і соціальних обставин». Свобода волі й свобода взагалі стали «поняттями-синонімами» [Див.: Арендт 2002: 166 – 167]. В Новому Завіті свобода постає як дещо невіддільне від слідування волі Божій (Пет. 2:15-16). Сам термін «совість» (грецьк. – συνείδησις) вперше зустрічається в посланнях ап. Павла. Він вирізняє «добру» й «чисту» совість. Апостол розглядає індивідуальну совість (незалежно від того чи індивід є християнин, а чи ні) підґрунтям праведності перед Богом. Важливість тако-

го підходу - в чіткій акцентації на тому, що дії мають узгоджуватися із «законом, який записаний у серці», з совістю людини.

Інший бік проблеми - визнання того факту, що християни, іудеї, прихильники політеїстичних релігій рівні перед Богом. Вони мають одну основу, яка визначається не їхньою релігійною належністю, а їхніми діями в межах вимог власної совісті. Релігійний вибір, який здійснює людина, в ранньохристиянській експлікації, є справа, що стосується лише її самої і Бога, який у «свободі бачить гідність ним створеної людини. Тільки у вільній істоті виявляється образ і подоба Божа» [Див.: Бердяев 1990: 288]. Ап. Павло орієнтує християн не силувати інших у сфері совісті: «Слабого у вірі приймайте, але не для суперечок про погляди... Нехай кожен за власною думкою тримається свого переконання» (Рим. 14:1,5).

Християнство з самого початку чітко зафіксувало свою позицію щодо «профанного світу», «свою аполітичність» [Див.: Гараджа 1996: 153]. Максима Ісуса Христа: «Віддайте кесареве – кесареві, а Богові – Боже» (Мк. 12:17) як базова істина християнства постала підґрунтям диференціації релігії і політики, їх відокремлення. Стало зрозумілим, що «джерела диференціації релігії і політики слід шукати не в трансцендентному характері християнської релігії, а передовсім в реаліях її існування як церковного правового інституту» [Козловски 1998: 55].

Загальновідомо, що становлення християнської релігії проходило в умовах гонінь, різного роду заборон на право індивіда бути вірним вибору своєї совісті. Римські владні чинники з самого початку не віднесли до нової релігії (християнства) з

притаманною їм у таких випадках толерантністю. Це було викликано тим, що християн розглядали представниками «забороненої жалюгідної секти», ототожнювали з іудеями, які вже зарекомендували свою нетерпимість до інших релігій, в т.ч. й римської. Передовсім ще й тим, що раннє християнство відкрито проявляло свою зневагу, нетерпимість до адептів політеїзму, наголошуючи на тому, що істина – одна і лише прихильники Ісуса Христа сповідують істинну релігію, що тільки їм відомий справжній шлях, який веде до спасіння. Інші релігійні вірування розцінювалися як фальшиві, тому що вони знаходяться у «світі гріха, де владарює сатана – князь світу цього» (Ів. 12:31). Останній в їх очах був «абсолютно аморальним», світом «розпутності». Християнський апологет К.С.Ф.Тертулліан (166 – 222) наголошував, що «краще покинути цей світ і залишитися християнином, ніж жити в ньому і бути ідолопоклонником» [Тертулліан 1849с: 115, 148]. В окремих ранньохристиянських творах відчутним є акцент на несприйнятті іновірців. В Євангелії від Матвія сказано, що «не може родити добре дерево плоду лихого, ані дерево зле плодів добрих родити..., зрубайте його та в огонь укидайте» (Мт 7:18-19). Отже, і доктринально, і фактично християнство з самого початку було нетерпимим до інших релігій і насамперед до інакомислячих, культу імператорського генія. Апологет християнства св. Феофіл Антіохійський (II ст.) наголошував, що «Цар створений не для того, щоб йому поклонялись, а щоб віддавати йому належне. Він - не бог, а людина, яка від Бога поставлена, не для того, щоб йому поклонялись... Нікому не слід поклонятися, крім Бога» [Цит. за: Игумен Вениамин 2004:

127]. Для християн їхній Бог був голосом їхньої совісті. Тому Тертулліан, звертаючись до римської влади, заявляв: «Коли ви примушуєте нас приносити їм (римським богам – автор) жертви: то ми завжди захищаємося усвідомленням власної совісті, яка навчає нас, кому повинні належати почесні» [Тертулліан 1849а: 65]. Інтенсивність переслідувань й утисків щодо християн з боку держави зростали. Вони носили не стільки релігійний, як політичний характер.

Аналіз буття раннього християнства свідчить, що саме в середовищі християн як релігійної меншини в політеїстичній Римській імперії, що знаходилася під постійним тиском і переслідуваннями держави, свій певний розвиток і обґрунтування одержала ідея свободи релігійної совісті. Зауважимо, що означена ідея в ранньохристиянській традиції постала як ідея віротерпимості, свободи віросповідання і розглядалася в практичному сенсі як важливий і реальний вихід із непримиримої суперечності між особистою совістю християн, усвідомленням ними своїх невід'ємних прав та готовністю на будь-яку жертву заради своїх релігійних переконань.

У творах апологетів християнської церкви знаходимо перші аргументовані заклики до римської влади забезпечити свободу релігії. Найбільш чітко й обґрунтовано розкрив сутність ідеї свободи релігії (свободи релігійної совісті) Тертулліан. Звертаючись до владних структур, він, зокрема, наголошував що «будь-яка провінція, будь-яке місто має своїх богів, ... і лише одні ми, християни, позбавлені права дотримуватись своєї релігії..., лише у нас відбирають свободу совісті». Він закликає владні чинники «не прагнути забирати у

будь-кого свободу релігії (*libertatem religions*) і право на «вибір божества, коли не дозволяєте мені поклонятися тому богу, якому я хочу і примушуєте мене поклонятися такому богу, якому я не хочу» [Тертулліан 1849a: 60]. В контексті сказаного, можна зробити, як мінімум, три висновки: по-перше, Тертулліан одним із перших в історії вводить в обіг терміни «свобода совісті» і «свобода релігії»; по-друге, розглядаючи свободу совісті як свободу релігійної совісті (як свободу релігії), він веде мову про цю свободу не лише для християн, а й для кожної людини взагалі, захищаючи її право на вільний вибір релігії; по-третє, свобода релігії, за Тертулліаном, означає можливість для індивіда вільно вибирати і публічно сповідувати свою релігію, виконувати її вимоги і в усьому відповідати цим вимогам. «Право природне і суспільне, - пише він, - вимагає, щоб кожний поклонявся тому, кому хоче». Релігія, на його думку, має сприйматися за переконанням, а не завдяки силі. Пожертва божеству має відбуватися за покликком і за згодою серця [Див.: Тертулліан 1849d: 107]. Тертулліан вимагає: «Тож дайте можливість одним поклонятися істинному Богу, а іншим - Юпітеру; одним підіймати руки до неба, а іншим - до жертвника віри...» [Тертулліан 1849a: 60]. Це - вже заклик до свободи релігії в її внутрішньому й зовнішньому (публічному) вияві.

Принципи свободи совісті, свободи релігії, віротерпимості знайшли, певною мірою, своє подальше теоретичне обґрунтування у працях інших античних авторів. Лактацій, зокрема, писав, що «свободі належить бути в релігій, тому що ніщо так не визначає релігію, як вільна воля, і ні від

кого не слід вимагати поклонятися тому, кому він не хоче поклонятися» [Цит.за: Тьєрні 2001: 31].

Отже, свобода совісті в апологетично християнській експлікації постає передовсім як свобода релігії, як убезпечена можливість додержуватись тієї релігії, яка є істинною для індивідуальної совісті. Уже тоді свобода релігійної совісті розглядалася на рівні внутрішньої свободи, в аспекті вибору релігії, передовсім християнської. З іншого боку ставилася вимога свободи неодмінного зовнішнього, публічного вияву своїх релігійних переконань. До речі, «зовнішнє сповідання» віри ранні християн розглядали (та й нині визнають) як суттєву ознаку вияву християнської совісті й розцінювали його як необхідну умову перебування у християнстві: «бо віруємо для праведності, а устами сповідуємо для спасіння» (Рим. 10:10). Апологети християнства уже в ту епоху розуміли, що свобода релігії має містити у собі не лише можливість вільно вибрати свою релігію, публічно висловлюватися в рамках власних релігійних переконань, а головне - потребу жити й діяти по християнському, чого, зрозуміло, не хотіла допустити римська влада. При цьому звучали застереження і до самих християн, щоб вони не порушували свободі інших вірян, не силували інших приймати їх релігію.

Таким чином, в жорстких умовах переслідувань християни мужньо захищалися, не маючи ще потрібних уявлень про своє природне право на свободу релігійної совісті, на свободу своїх християнських переконань і свободу їх публічного вияву, а точніше, право на свободу бути християнами.

Важливу роль у долі християн відіграв виданий в 313 році імператором Константином (285 – 337) відомий Міланський едикт. Він не лише визнав християнство як «*religio licita*», а й зрівняв християнство у правах та можливостях з державним культом і, що є головним, проголосив «повну й необмежену свободу релігії» [Див.: Маассен 1882: 40]. Едикт зазначає: «Ми... вирішили, що серед проблем, які цікавлять нас, ніщо не могло бути так корисно нашим народам, як установлення способу служіння божеству. Ми постановили дарувати християнам і всім іншим право вільного сповідання тієї віри, яку визнають за кращу..., не відмовляти будь-кому в праві додержуватись тієї релігії, яка їм найбільше підходить..., щоб всі наші піддані цілком вільно служили вибраному ними Богу і щоб жоден культ не був позбавлений належних йому почесностей» [Цит. за: Буасье 1892: 25]. В положеннях Едикту чітко проглядаються принципи свободи релігії як в індивідуальному, так і в спільнотному їх вияві. Йдеться і про віротерпимість держави, визнання нею розмаїття культів в імперії суцільних.

Варто зауважити, що Константин, відкрито й послідовно виявляючи свою прихильність християнству, не робив різких кроків щодо обмеження свободи віросповідання adeptів національної та інших релігій. Він залишався беззаперечним зверхником національної релігії, її верховним жрецем – *Pontifex maximus*.

Однак переслідування християн відновилися знову як тільки серед них з'явилися вільнодумці – єретики. Джерелом єресі як втіленням інакомислення в християнстві Тертуліан, зокрема, вважав філософію, яка «породила всі єресі» [Тертуліан 1849b: 154]. Піддрунтя своїх тверджень (сповнених

нетерпимості до єретиків) він черпав у Посланнях ап. Павла, який, до речі, закликав: «Нерозумних змагань і родоводів, і спорів, і суперечок про Закон уникай, - бо вони некорисні й марні. Єретика, після першого й другого напоумлення, відричайся, визнавши, що зіпсувався такий та грішитель, і він сам себе засудив» (Тит. 3: 9 – 11).

В цьому християнському «переконанні» іманентно присутнє безапеляційне заперечення права на свободу совісті вільнодумців, єретиків, їхньої можливості згідно зі своєю совістю творчо осмислювати ті чи інші аспекти християнського вчення, пропагувати їх, вчиняти релігійні дії, що корелюються із законом, який совість визнає як Божественний. З іншого боку – це тематизує проблему «свободи в релігії», тобто проблему про межі індивідуальної свободи, які допускає церква і, в першу чергу, щодо витлумачення змісту християнського вчення, принципів, настанов.

В IV – V ст.ст., в період активної боротьби християнської церкви (за підтримки держави) проти різного роду єретичних вчень, практично заперечувалася і свобода обговорення суперечливих положень християнського вчення, зокрема певних догматичних настанов. Це було прерогативою лише Вселенських соборів. У V столітті папа Лев I наголошував, що в «церкві Христовій не дозволено порушувати питання про усталені предмети, а відтак той, хто знову розмірковує про них, є святотатцем» [Цит. за: Кипарисов 1883: 38]. Значно раніше церковний автор Вікентій Лерінський писав: «Нехай догмати тлумачать, пояснюють, точніше визначають – це дозволено, але їх істинність, цілісність мають залишатися незмінними – це необхідно» [Там само: 39].

Відомо, що імператор Константин визначив, що привілеї, свобода належать тільки християнській церкві, а не єретикам і схизматикам. Коли I-й Вселенський собор (Нікея 325 р.) за розпорядженням Константина засудив вчення Арія, імператор наказав спалити всі його твори, а самого єресіарха відправив у заслання. Практично з I-го Вселенського собору розпочинається перманентне переслідування єретиків за безпосередньої участі держави. Почалися нові відносини між християнською церквою і державою, які, звісно, не корелювалися з проголошеними у Міланському едикті принципами свободи релігії. Релігійна нетерпимість, яка неподільно пов'язана з традицією абсолютних вимог і «претензій» на істинність, винятковість з духом і буквою християнської догми, постала з повною очевидністю. Християнство із всією гостротою поставило питання про релігійну істину.

Держава в особі імператора все більше втручалася у внутрішні справи церкви. Знову чіткою постає тенденція активізації виступів за свободу віросповідання від «спільнот гноблених». Свободу віросповідання, свободу церкви активно відстоювали і захищали, зокрема, Афанасій Александрійський, а також Іларій Пиктавійський. Останній у своєму листі до Констанція II наголошував: «Збурений світ церкви не можна відновити, розрізнених не можна зібрати інакше, як надавши їм повну свободу жити за своїми переконаннями, без будь-якого рабського примусу» [Цит. за: Болотов 1994: 55 – 56].

Як не погодитися з думкою австрійського вченого Ф.Маасена, який вважав, що «Церква, яка дозволила зробити себе церквою державною, принесла в жертву не

тільки свою власну свободу, як корпорація, але й свободу совісті кожного із своїх членів, ...виняткові права тільки однієї релігії містять у собі принципове знищення свободи віри і совісті» [Маасен 1882: 60].

В період кінця IV – початку V століть певна частина християнських істориків та філософів виступила проти зростаючого скоординованого насилля з боку держави, християнської церкви у сфері релігійної совісті, проти нехтування християнським принципом «кесарю – кесарево, а Богу Боже», проти гонінь на єретиків і адептів політеїзму. Так, Іван Золотоустий наголошував на тому, що «християнам не дозволено побороювати хибні погляди насиллям і примусом, а слід сприяти спасінню людей шляхом розумного і лагідного переконання» [Цит. за: Болотов 1994: 80 - 81]. Він писав, що краще перетерпіти гоніння, ніж переслідувати інших, що християнин має відрізнити людину, яка помиляється, від її помилок. «Ми, - зазначав Іван Золотоустий, - повинні ненавидіти хибне вчення, але не людину» [Див.: Кипарисов 1883: 105].

Один із відомих Отців Церкви Аврелій Августин (354 – 430) послідовно відстоював позицію щодо недопустимості будь-яких силових методів у релігійній сфері, оскільки насилля проти совісті суперечать християнській ідеї свободи. Августин вважав, що єретиків слід переконувати, а не примушувати їх зрікатися вибору власної совісті. Він активно відстоював принципи свободи релігії. Августин розглядав людину як досконалу істоту, як особистість, яка реалізує «божественну вимогу свободи», здійснюючи свою мету і саму себе; людину як втілення «Божого образу й подоби», яка наділена здатністю пізнання, воління, діяльності та бажання свободи. Людина, в

інтерпретації Августина, постає не як *animal sociale* (суспільна тварина), а як індивідуальність, яка реалізує божественну вимогу свободи. Істинне існування, її свободу він бачив лише в християнському контексті.

Християнство у IV – V століттях стає фактично єдиною легітимною релігією Римської імперії. Християнська ідеологія піднялась до рангу закону. В боротьбі з єресями церква, а з нею й держава, стають все більш нетерпимими як до релігійного, так і світського інакомислення. При імператорі Феодосії I було створено державну інституцію, яка безпосередньо займалася боротьбою з єретиками і прихильниками політеїзму.

Аналіз і осмислення історії становлення і ранньої стадії розвитку християнства, його легалізації і легітимізації за складних умов соціально-економічного, політичного й релігійного буття Римської імперії, свідчить:

по-перше, що саме християнство стало джерелом подальшого розвитку, теоретичного обґрунтування започаткованих ще в античній Греції ідей свободи особистості, її гідності й совісті, рівності всіх перед Богом. Водночас ранньохристиянській думці були притаманні як ідея свободи релігійної совісті, так і спричинена догматизованою претензією на істинність жорстка нетерпимість до іновірців й вільнодумців;

по-друге, духовна свобода (як вияв свободи совісті) в її ранньохристиянському прочитанні визнається невід'ємною особливістю особистості як морально автономного індивіда, який «наділений» совістю, розумом, свободою волі. При цьому індивідуальна совість оцінюється християнством як основа праведності перед Богом;

по-третє, гоніння, переслідування християн, викликані недовірою влади до них, їх опозиційністю до державних структур, до офіційної релігії, відмовою від облаштування державних культів, нетерпимістю до іновірців постають своєрідним каталізатором як індивідуального, так і корпоративного усвідомлення важливості й необхідності свободи совісті, свободи релігії, а також теоретичного обґрунтування їх принципів та висунення їх як практичної вимоги до влади. Свобода совісті розглядається в ранньому християнстві саме як свобода релігійної совісті в її особистісному вияві і як свобода діяльності релігійної спільноти (свобода церкви). У творах апологетів християнства, зокрема Тертуліана, мова йде вже про свободу релігії (*libertatem religionis*), яка інтерпретується як свобода вибору релігії (свобода віросповідання) і як свобода зовнішнього сповідання релігії, виконання культових дій;

по-четверте, важливим у контексті історії практичного утвердження принципу свободи релігійної совісті (свободи релігії) і легітимізації останньої постає Міланський едикт 313 року, який разом з тим кладе початок і тісному союзу християнської церкви та держави, а також чіткій тенденції оформлення християнської церкви як державної. Це все зрештою привело до пониження рівня свободи церкви, зростання прямого втручання держави у внутрішні справи церкви, нетерпимості до інакомислення;

по-п'яте, уже в ранньому християнстві постало і обговорювалось питання «свободи в релігії». Це було відчутним у контексті релігійного інакомислення, прагненням дати власне витлумачення релігійних істин;

по-шосте, уже в ранньому християнстві постало і обговорювалось питання «свободи в релігії». Це було відчутним у контексті релігійного інакомислення, прагненням дати власне витлумачення релігійних істин;

по-шосте, у контексті прагнення до практичного утвердження принципу свободи віросповідань важливою постає боротьба релігійних меншин, зокрема різних течій, груп еретиків, а згодом і прихильників політеїзму за право на свободу релігії, вільне виявлення своїх релігійних переконань. Ці прагнення в III – V століттях знаходять своє теоретичне осмислення у творах християнських та язичницьких письменників й філософів, а також учителів і Отців церкви. Зокрема, проблеми свободи совісті, а точніше свободи віросповідання, свободи церкви і віротерпимості активно опрацьовували Тертуліан, Оріген, Лактацій, Афанасій Великий, Іван Золотоустий, Фемістій, Григорій Нісський та ін. Найвною була контрверсійність їх поглядів з означених проблем.

Висновок. Християнство вже на ранніх етапах свого становлення (I – IV ст. н. ери) своїми новими підходами до проблем людини, її земного буття, її свободи, взаємовідносин держави і церкви, збагативши і розвинувши античні ідеї особистості й свободи релігійної совісті, здійснило значний вплив на їхню подальшу еволюцію та формування ядра парадигми в її сучасному прочитанні. Разом з тим християнство (християнські церкви) впродовж певної частини своєї історії було тією силою, що активно придушувала вільнодумство, виявляла жорстоку нетерпимість до інших віросповідань і переконань, фактично заперечувала принципи свободи віросповідності.

Список літератури

- Арендт, Х. (2002). *Між минулим і майбутнім*. Пер. з англ. К.: Дух і Літера.
- Бердяев, Н. (1989). *Философия свободы. Смысл творчества*. М.: Правда.
- Бердяев, Н. (1990). Государство. В *Власть и право. Из истории русской правовой мысли*. Л.: Лениздат.
- Болотов, В.В. (1994). *Лекции по истории древней церкви*. Т. 3. М.: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского Ставропигиального монастыря.
- Буасье, Г. (1892). *Падение язычества*. Пер. с фр. М.С. Корелина. М.: Издание К.Т. Содатенкова.
- Гараджа, В.И. (1996). *Социология религии*. М.: Аспект Пресс.
- Игумен Вениамин, (Новик) (2004). Христианское понимание прав человека. *Религиоведение*, 4, 125-133.
- Кипарисов, В. (1883). *О свободе совести*. Вып. I. М.: Типогр. М.Н.Лаврова и К°.
- Клебанов, А.И., Митрохин, Л.Н. (1989). Религия как предмет науки. В *Религии мира: История и современность. Ежегодник 1987*. М.: Наука
- Козловски, П. (1998). *Общество и государство: неизбежный дуализм*. М.: Республика.
- Маассен, Ф. (1882). *Девять глав о свободной церкви и о свободе совести*. Пер. с нем. Н.Суворова. Ярославль: Типогр. Г.Фалька.
- Тертуллиан, К.С.Ф. (1849)а. Апология. В *Творения Тертуллиана*. Пер. Е. Карнеева. СПб.: Изд. Кораблева и Сирякова.
- Тертуллиан, К.С.Ф. (1849)в. Прещение против еретиков. В *Творения Тертуллиана*. Пер. Е. Карнеева. СПб.: Изд. Кораблева и Сирякова.
- Тертуллиан, К.С.Ф. (1849)с. Об идолопоклонстве. В *Творения Тертуллиана*. Пер. Е. Карнеева. СПб.: Изд. Кораблева и Сирякова.
- Тетуллиан, К.С.Ф. (1849)д. Послание к Скапуле, африканскому проконсулу. В *Творения Тертуллиана*. Пер. Е. Карнеева. СПб.: Изд. Кораблева и Сирякова.
- Тьерни, Б. (2001). Религиозные права: историческая перспектива. В *Права человека и религия*. М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея.

References

- Arendt, H. (2002). *Between past and future*. Trans. from English. K.: Spirit and Letter.
- Berdyaev, N. (1989). *The philosophy of freedom. The meaning of creativity*. M.: True.
- Berdyaev, N.A. (1990). *The state. In Power and Law. From the history of Russian legal soap*. - L.: Lenizdat.
- Bolotov, V.V. (1994). *Lectures on the history of the ancient church*. Vol. 3. M.: Izd. Of the Transfiguration of Valaam Stavropigial Monastery.
- Boissier, G. (1892). *The Fall of Paganism*. Trans. from fr. M. Korelina. M.: Edition KT Sodatenkova.
- Garadzha, V.I. (1996). *Sociology of religion*. M.: Aspect Press.
- Abbot Veniamin, (Novik) (2004). Christian understanding of human rights. *Religious Studies*, 4, 125-133.
- Kiparisov, V. (1883). *About freedom of conscience*. Issue I. M.: Tipogr. MN Lavrov and K °.
- Klebanov, A.I., Mitrokhin, L.N. (1989). Religion as a subject of science. In *Religion of the World: History and Modernity. Yearbook 1987*. M.: Science
- Kozlovsky, P. (1998). Society and the state: the inevitable dualism. M.: The Republic.
- Maassen, F. (1882). *Nine Chapters on the Free Church and the Freedom of Conscience*. Trans. with him. N. Suvorova. Yaroslavl: Tipogr. G. Falka.
- Tertullian, K.F. (1849). Apology. In *Tertullian's Creation*. Trans. E. Karneeva. SPB: Ed. Shiply and Syriakova.
- Tertullian, K.F. (1849). Offense against heretics. In *Tertullian's Creation*. Trans. E. Karneeva. SPB: Ed. Shiply and Syriakova.
- Tertullian, K.F. (1849). About idolatry. In *Tertullian's Creation*. Trans. E. Karneeva. SPB: Ed. Shiply and Syriakova.
- Tertullian, KSF (1849). Message to Scapula, the African proconsul. In *Tertullian's Creation*. Trans. E. Karneeva. SPB: Ed. Shiply and Syriakova.
- Tierney, B. (2001). Religious rights: a historical perspective. In *Human Rights and Religion*. M.: Biblical-Theological Institute of St. Apostle Andre